

Ks. JANUSZ SZULIST

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

janusz.szulist@op.pl

ORCID: 0000-0002-0410-0565

NIEPODLEGŁOŚĆ WARUNKIEM POKOJU

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2019.029>

Streszczenie

Niepodległość jest warunkiem pokoju. Owa zasada ma swoje źródło w dokumentach nauczania społecznego Kościoła. Niepodległość poszczególnych państw jest ukonstytuowana na podmiotowości narodów, a ostatecznie – na prawie do wolności poszczególnych obywateli. Rozwój wspólnot politycznych, oparty na podmiotowości obywateli, jest możliwy przy zachowaniu obiektywnego porządku moralnego, ze szczególnym uwzględnieniem odpowiedzialności. Niepodległość warunkuje pokój w świecie, szczególnie w zakresie dwóch elementów składowych państwa: narodu i władzy. Naród w zasadniczym stopniu określa pierwiastek duchowy państwa. Zagwarantowanie pokoju w świecie jest nieodzownie związane z respektowaniem praw narodu, pośród których wymienia się następujące: prawo do istnienia narodu, prawo do samostanowienia i niepodległości, prawo do własnej kultury i języka oraz prawo do integralnego rozwoju. Drugim z elementów składowych niepodległych państw – wpływających na pokój – jest władza. W nauczaniu społecznym Kościoła wskazuje się na nieodzowność władzy w funkcjonowaniu wspólnot, skoncentrowanych na urzeczywistnianiu zasady dobra wspólnego. Władza, aprobująca obiektywny porządek moralny, inicjuje i zachęca obywateli do rozwoju, by na coraz większą skalę była urzeczywistniana solidarność w świecie. Niepodległość państw stymuluje więc pokój zarówno w wymiarze pojedynczych państw, jak też w ramach stosunków globalnych.

Słowa kluczowe: *niepodległość; pokój; władza; naród; rozwój; osoba; podmiotowość*

Independence as a Requisite of Peace

Summary

Peace is conditioned by independence. This affirmation has its origin in Church's teaching. The independence of states is based on the subjective nature of nations and ultimately on the right to freedom enjoyed by all citizens. The development of political communities which is built upon the subjectivity their members can be achieved when the normative moral order is observed, most importantly the personal responsibility. The independence of nations fosters the international peace, especially taking into account the two state constituting factors: nation and power. The first one, namely the nation, shapes the spiritual element of the state. In order to promote the peace in the world, we must respect the national rights that include the right to recognition, sovereignty, autonomy, national culture and language as well as the integrated growth. The latter one, the power, is a necessary condition for the political communities to function and strive towards the common good. The political power which observes the normative moral order gives incentives and support for the citizens to progress and to introduce the principle of solidarity on the global scale. Therefore, it can be concluded that the national independence stimulates the peace on the national as well as the international level.

Keywords: *independence; peace; power; nation; development; person; subjectivity*

Setna rocznica niepodległości Polski – obchodzona w 2018 roku – jest okazją do refleksji nad systemami władzy, koncepcjami wspólnot politycznych, czy też sposobów urzeczywistniania principiów społecznych, będących składowymi współczesnych państw, prowadzącymi lub nawet gwarantującymi upragnioną niezależność. Doświadczenie zniewolenia¹ oraz okupacji², wpisane w historię narodu polskiego, intensyfikują oddziaływanie postulatu niepodległości państwa jako warunku rozwoju w wymiarze indywidualnym i grupowym, któremu przyporządkowane jest w nauczaniu społecznym określenie pokoju lub szeroko rozumianego dobra wspólnego. Zagwarantowanie podmiotowości państwu stwarza optymalne warunki dla funkcjonowania osoby w ramach doczesności. Jan Paweł II, jako jedną z zasadniczych przesłanek swojego nauczania społecznego, wskazał

¹ Zob. P. Sierechan, *Polska pod zaborami*, w: <https://polskiedzieje.pl/polska-pod-zaborami/polska-pod-zaborami.html> (10.10.2018).

² Por. T. Chinciński, *Niemiecka okupacja w Polsce 1939–1945. Stan i kierunki badań*, „Colloquium Wydziału Nauk Społecznych i Historycznych. Kwartalnik”, 3/2013, s. 7–24.

zasadę, iż państwo w pierwszej kolejności jest zobowiązane zachować dobro osoby – ze swojej natury wolnej³. Personalistyczny charakter państwa czy w ogólności wspólnot politycznych przyczynia się do umacniania go w świecie pokoju, przy założeniu, iż zakres ochrony osoby jest kryterium ładu społecznego, odpowiadającego planom Bożym⁴.

1. WOLNOŚĆ WSPÓLNOT

Zbiorowości polityczne, tożsame lub złożone ze wspólnot naturalnych (takich jak naród i rodzina), posiadają przymiot wolności ukonstytuowany na wolności jako na własności każdej osoby, będącej obywatelem w realiach państwa. Ojcowie soborowi w *Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym* „*Gaudium et spes*” następująco charakteryzują fundamentalną zależność pomiędzy statusem osoby a funkcjonowaniem wspólnot politycznych, w tym również państwa: „(...) wspólnota polityczna i władza publiczna opierają się na naturze ludzkiej i z tego względu należą do porządku ustanowionego przez Boga, jednak ustalenie rodzaju rządu i desygnacja rządzących powinny być pozostawione wolnej woli obywateli”⁵. Wolność człowieka, która określa w zasadniczym zrębie godność osoby, współdziała z czynnikiem racjonalnym⁶. W tradycji teologicznej funkcjonuje dość bogaty merytorycznie wątek badań, zgodnie z którym wolność człowieka jest „zakorzeniona w rozumie”⁷. Element racjonalny determinuje zatem ostateczne wybory, umożliwiając jednostce wzrost w doskonałości, który może wspierać wspólnota – w tym nade wszystko wspólnota polityczna, przyporządkowana świadomie wybranemu dobru wspólnemu⁸. Na skutek owego „zakorzenienia w rozumie” wolność jednostkowa jest nieodłącznie związana z prawdą. Ów związek ma charakter dwukierunkowy. Coraz pewniejsze poznanie jest umocnieniem poczucia wolności⁹, a dopiero człowiek wolny ma możliwość poznawać prawdę przy zachowaniu kanonu obiektywizmu¹⁰. Holistyczna prawda prezentuje potęgę

³ Por. G. Noszczyk, *Państwo*, w: *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, red. A. Zwołiński, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2003, s. 342.

⁴ Por. PT 48.

⁵ KDK 74.

⁶ Por. KNSK 135.

⁷ Por. KKK 1731.

⁸ Por. A. Dylus, *Kościół i wspólnota polityczna: refleksje posoborowe*, „Chrześcijaństwo-Swiat-Polityka”, nr 1, 13, s. 24.

⁹ Por. T. Ślipko, *Wolność w liberalizmie a prawda o wolności*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2008, vol. 11, nr 1, s. 19.

¹⁰ Por. A. Siemianowski, *Wolność a prawda*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 29 (1996), s. 157.

ludzkiego geniuszu¹¹ oraz stanowi w pewnej mierze formę objawiania światu woli Bożej¹². Człowiek jest wszak istotą powstałą z woli Stwórcy¹³. Współdziałanie prawdy i wolności jest jeszcze bardziej dobitnie artykułowane w kontekście dzieła i świadectwa Jezusa, powierzonych kolejnym pokoleniom chrześcijan¹⁴. Jan Paweł II, charakteryzując znaczenie posłannictwa Syna Bożego w zakresie powiązania prawdy z wolnością, powołał się na nauczanie Soboru Watykańskiego II, dotyczące wolności: „*Deklaracja o wolności religijnej* w sposób przekonywujący ukazuje, jak Chrystus Pan, a z kolei Apostołowie, w przepowiadaniu prawdy, która nie jest ludzka, ale Boża – ‘Moja nauka nie jest moja, lecz Tego, który Mnie posłał’, (J 7, 16) Ojca – postępując z całą mocą ducha, równocześnie zachowują głębokie poszanowanie dla człowieka, dla jego rozumu i woli, dla jego sumienia i wolności”¹⁵. Odkrywanie prawdy wyzwala człowieka zarówno w porządku przyrodzonym, jak i nadprzyrodzonym¹⁶. W aspekcie wymienionych porządków można analizować dwa rodzaje prawdy. Prawda właściwa przyrodzoności zawiera się w porządku natury¹⁷. W tym zakresie mieszczą się przykładowo uzdolnienia człowieka, ukonstytuowane na jego naturze psychofizycznej, takie jak: percepcja¹⁸, sądzenie¹⁹, formułowanie logicznego dyskursu²⁰, sumienie²¹ itd. Szczególną kategorią prawdy w porządku przyrodzonym są wszelkie zależności i sytuacje związane ze wspólnotą, czy też szeroko rozumianym życiem społecznym²². W tym właśnie kontekście wyróżniane są bowiem elementy przyczyniające się wprost do rozwijania natury człowieka, chociażby w zakresie jakości i ilości relacji społecznych, wynoszących jednostkę na wyższy stopień doskonałości ontycznej i etycznej²³. Natomiast w zakresie prawdy nadprzyrodzonej znajdują się: tajemnica Bożego

¹¹ Por. S. Wrzeszczak, *Rozum i wiara w instrukcji „Dignitatis personae”*. Przyczynek ontologiczny do teorii prawa naturalnego, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXII/1/2009, s. 167.

¹² Por. KO 6.

¹³ Por. G. Bachanek, *Znaczenie prawdy o stworzeniu w ujęciu Josepha Ratzingera*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXII/1/2009, s. 237–238.

¹⁴ Por. tamże, s. 242–243.

¹⁵ RH 12.

¹⁶ T. Ślipko, dz. cyt., s. 19–20.

¹⁷ Por. S. Wrzeszczak, dz. cyt., s. 164–165.

¹⁸ Por. J. Barska, *Mózg, zmysły i kody kulturowe. Wprowadzenie*, w: *Percepcja kultury – kultura percepcji*, red. J. Barska, E. Twardoch, Kraków 2013, s. 10–11.

¹⁹ Por. E. Barańska, *Moralność w polityce: rozważania w kontekście teorii polityki Hannah Arendt*, „Teki Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych” 2008, s. 49.

²⁰ Por. U. Ostrowska, *Dyskurs w edukacji akademickiej*, „Przegląd Pedagogiczny” 1/2011, s. 264–265.

²¹ Por. KDK 16.

²² Por. J. Majka, *Etyka społeczna i polityczna*, ODiSS, Warszawa 1993, s. 48–49.

²³ Por. E. Robek, *Powołanie chrześcijanina do modlitwy nieustannej w życiu codziennym*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, R. IV, 2005, nr 2, s. 172.

życia²⁴, nadprzyrodzone wartości i cnoty²⁵, eschatyczna rzeczywistość Królestwa Bożego²⁶ itd. Każda z tych prawd poszerza zakres wolności człowieka²⁷. Można zatem mówić o dynamicznym przedmiocie poznania, podnoszącym stopień doskonałości człowieka w sensie partycypowania na coraz większą skalę w Boskiej egzystencji²⁸. W nauczaniu Kościoła, w związku z wolnością nieodłącznie ukierunkowaną, pojawia się kwestia ateizmu jako zaprzeczenia lub wykluczenia z założenia istnienia Boga w świecie²⁹. Postawy ateistyczne, będące skutkiem świadomego wyboru, w istocie redukują godność człowieka jedynie do obszaru doczesności³⁰, gdzie co najwyżej są podejmowane próby panteistycznych rozwiązań³¹. Pełen zakres godności osobowej, uwzględniający również perspektywę wieczności, jest możliwy przy odniesieniu do istnienia Boga. Człowiek jest powołany do zdobywania dóbr ponadczasowych, odpowiadających uwarunkowaniom natury osobowej³², w kontekście których twórcą i źródłem ładu jest Absolut.

W aspekcie etyki społecznej wolność dotyczy aktów człowieka. Przekłada się m.in. na zawiązywanie różnego rodzaju wspólnot³³, skuteczniających przykładowo proces doskonalenia w kontekście dobra wspólnego³⁴. W szeroko rozumianych naukach społecznych pojawia się jednak inne pojęcie wolności, a ściślej – podmiotowości, przypisywanej zarówno jednostce, jak i grupom. Mając jednak na uwadze przedmiot niniejszych analiz, należy stwierdzić, że kluczowa jest podmiotowość społeczna, ufundowana na wolności poszczególnych jednostek³⁵, kształtujących właściwy sobie typ kultury³⁶. Postulat zachowania podmiotowości jest jednocześnie wyrazem troski o człowieka jako osobę o niekwestionowalnej godności i przysługujących prawach³⁷. Kontynuując ów tok rozumowania, wskazuje się, iż właściwe sposobowi bycia człowieka są tzw. horyzonty odniesienia

²⁴ Por. H. Sławiński, *Wychowanie w rodzinie do słuchania Słowa Bożego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, R. LXII (2009), nr 1, s. 42–43.

²⁵ Por. KKK 1813.

²⁶ Por. tamże, 2819.

²⁷ Por. E. Robek, dz. cyt., s. 176.

²⁸ Por. H. Sławiński, dz. cyt., s. 42–43.

²⁹ Por. KDK 20.

³⁰ Por. tamże, 19.

³¹ Por. S. Kowalczyk, *Czym jest panteizm?*, „Collectanea Theologica” 47 (1977), f. 1, s. 66–72.

³² Por. B. Rozen, *W kierunku integralnego rozwoju człowieka*, „Pedagogia Christiana” 2 (20) 2007, s. 12.

³³ Por. J. Królikowski, *Wolność, władza i wspólnota w świetle nauczania II Soboru Watykańskiego*, „Studia Socialia Cracoviensia” 6 (2014), nr 2, s. 151.

³⁴ Por. KNSK 200.

³⁵ Por. Ł. Brodziak, *Podmiotowość i tożsamość jako źródła obywatelskości*, „Filozoficzne Aspekty Genezy” 2016, t. 16, s. 249.

³⁶ Por. tamże, s. 253.

³⁷ Por. PT 9–10.

(określenie przywoływane przez Krzysztofa Wieleckiego)³⁸, w ramach których egzystuje i funkcjonuje człowiek jako wolna istota. Przestrzeń dla dokonywania wyborów, które są przyporządkowane określonym wartościom, pozwala na sformułowanie konceptu podmiotowości: „Przez koncept podmiotowości rozumiem pewne ugruntowane filozoficznie, zwłaszcza ontologicznie i epistemologicznie, założenia oraz wynikające z nich sądy dotyczące teorii człowieka i społeczeństwa, a także adekwatne do nich przekonania aksjologiczne. Mogą być one podstawą orientującą ideologię, pojmowaną jako uzasadnienie pewnych wizji świata oraz strategii rozwiązywania problemów praktyki życia, zgodnie z tymi uzasadnieniami”³⁹. Podmiotowość społeczna stwarza możliwość realizacji określonych zadań, dla których punktem wyjścia jest tożsamość jednostkowa⁴⁰. Grupy ludzi skoncentrowanych wokół wspólnych celów przekładają owe indywidualne cechy na sposób funkcjonowania tychże grup⁴¹. Im bardziej pierwotna grupa lub im bardziej zintensyfikowana socjalizacja pierwotna, tym więcej bezpośrednich środków wyrazu znajdują owe indywidualne cechy, które mogą z kolei warunkować godziwość czynów, ponieważ są powiązane bezpośrednio z naturą osobowościową. Podmiotowość społeczna jako forma uzewnętrzniania cech specyficznie ludzkich służy artykułowaniu wolności, która w połączeniu z etycznymi kategoriami dobra i prawdy (z założenia dynamicznymi i wpisanymi w hierarchie celowościowe) stymuluje ogólnospołeczny rozwój, będący warunkiem pokoju.

Człowiek jako istota wolna nie istnieje samotnie, ale kształtuje różnego rodzaju odniesienia, do których sposobnością jest natura społeczna jednostki. Autorzy *Kompendium nauki społecznej Kościoła* wskazują na tzw. „podmiotowość relacyjną” człowieka⁴², która sprawia, iż osoba w oparciu o wolność⁴³ i odpowiedzialność⁴⁴ jest w stanie kształtować różnego rodzaju relacje, wyrażające zasadę rozwoju obejmującego ogół przejawów życia⁴⁵. Budowanie różnego rodzaju wspólnot nie przebiega automatycznie. Społeczeństwo jest od samego początku aktem wolnego wyboru, w ramach którego – zgodnie z założeniami etyki chrześcijańskiej – członkowie wspólnoty koncentrują się na dobru wspólnym (dotyczącym aspektów prawdy w zakresie skończoności i nieskończoności). Owo ukierunkowanie agatologiczne potwierdza wyjątkowość człowieka pośród całego porządku stworzenia, w którym poznanie sprzyja właściwym wyborom, by wespół z innymi osiągać

³⁸ Por. K. Wielecki, *Krótki wykład o podmiotowości*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(29)/2014, s. 87.

³⁹ Tamże, s. 90.

⁴⁰ Por. J. Nikitorowicz, *Typy tożsamości człowieka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, „Chowanna” 2003, t. I, s. 53–54.

⁴¹ Por. Ł. Kaczmarczyk, *Tożsamość i kultura w Unii Europejskiej w świetle zasady jedności w różnorodności*, „Kultura – Media – Teologia” 2011, nr 7, s. 30–31.

⁴² Por. KNSK 149.

⁴³ Por. KKK 1731.

⁴⁴ Por. tamże, 1734–1735.

⁴⁵ Por. PP 15.

coraz wyższe stopnie doskonałości⁴⁶. Mając na uwadze ową specyfikę rozwoju człowieka, stwierdzić trzeba również, iż rozwijanie natury społecznej – przy odniesieniu do Boskiego życia – jest w istocie kształtowaniem w sferze doczesnej rzeczywistości będącej zapowiedzią Nieskończoności⁴⁷. Człowiek przygotowuje się wówczas na pełne przeżywanie swojego powołania w rzeczywistości eschatycznej⁴⁸.

Z kwestią partycypowania na coraz większą skalę w Bogu związane jest kierowanie się w swoich decyzjach – a więc w wolnych wyborach jednostkowych – przykazaniem miłości. Fundamentalne znaczenie miłości dla życia człowieka w następujący sposób ukazał Benedykt XVI w encyklice pod znamionym tytułem *Deus caritas est*: „Uwierzyliśmy miłości Boga – tak chrześcijanin może wyrazić podstawową opcję swego życia. U początku bycia chrześcijaninem nie ma decyzji etycznej czy jakiejś wielkiej idei, ale natomiast spotkanie z wydarzeniem, z Osobą, która nadaje życiu nową perspektywę, a tym samym decydujące ukierunkowanie”⁴⁹. Relacje międzyosobowe ukształtowane na zasadzie miłości stanowią źródło wielu zasad i postulatów, określających ramy stosunków społecznych (czyli wszelkiego rodzaju grup – bez względu na jakość i ilość relacji). Wśród tychże zasad są np. solidarność⁵⁰, sprawiedliwość⁵¹ i powszechne przeznaczenie dóbr⁵². Szczególne zastosowanie miłości w relacjach międzyludzkich, co jednocześnie ukazuje proces humanizacji świata, stanowi ofiarność⁵³. Bezinteresowne działanie człowieka – z uwagi na naturalną dobroć bliźniego lub na dobro wspólnoty jako pewnej całości (niezbędnej w integralnym rozwoju⁵⁴) – wyraża geniusz człowieka jako istoty zależnej od Boga. Dla tejże wspólnoty nauka objawiona, przyjęta w wolny sposób, determinuje ścieżkę rozwoju w sensie urzeczywistniania wartości nieprzemijających w ramach różnych form życia wspólnotowego⁵⁵.

⁴⁶ Por. KNSK 149.

⁴⁷ Por. tamże.

⁴⁸ Por. B. Rozen, dz. cyt., s. 14.

⁴⁹ DCE 1.

⁵⁰ Por. J. Kupny, *Podstawowe zasady życia społecznego*, w: *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia społecznego i politycznego*, red. S. Fel, J. Kupny, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2007, s. 86–87.

⁵¹ Por. R. Kleszcz, *Co to znaczy „sprawiedliwość”?*, „Filozofia Nauki” 7/1/2 (1999), s. 35–36.

⁵² Por. KDK 69.

⁵³ Por. KNSK 150.

⁵⁴ Por. PP 14.

⁵⁵ Por. J. Buxakowski, *Teologia prawd wiary. Łaska Ducha Świętego i człowiek*, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2007, s. 167–168.

2. ZAKRES URZECZYWISTNIANIA POKOJU NIEPODLEGŁEGO PAŃSTWA

Pokój państwowy jest ukształtowany na poczuciu suwerenności, będącym zdolnością do decydowania o wszystkich sprawach obywateli, mając do dyspozycji najwyższe instancje rozstrzygania⁵⁶. Suwerenność pochodzi od wolności, będąc formą zachowania własnej tożsamości, zgłaszania postulatów czy obrony terytorium jako miejsca zamieszkiwania członków danej wspólnoty politycznej⁵⁷. Zachowanie suwerenności, z czym tożsama jest niepodległość, obejmuje całe życie i całą przestrzeń czasową (a więc przeszłość, teraźniejszość i przyszłość) społeczności państwowej. W ramach wspólnot politycznych wskazuje się na niepodległe relacje wewnętrzne i zewnętrzne⁵⁸. W nauczaniu społecznym niepodległość państwa, będąca warunkiem pokoju, dotyczy zasadniczo dwóch kluczowych kwestii: narodu i władzy. Wymienione elementy rzutują na sposób funkcjonowania gospodarki czy rozwój kultury, tym niemniej przy założeniu, iż pierwszym producentem, a także twórcą jest człowiek jako byt osobowy.

Niepodległość narodu wyraża się w możliwości kultywowania wszystkich elementów składowych wspólnot naturalnych⁵⁹. Znajduje przy tym zastosowanie do odpowiedzialności⁶⁰, która nakazuje między innymi uznanie dla podmiotowości innych narodów⁶¹. Istotę narodu w następujący sposób charakteryzuje *Kompendium nauki społecznej Kościoła* (powołując się na nauczanie Jana XXIII zawarte w *Pacem in terris*): „Tym, co przede wszystkim cechuje naród, jest współdzielenie życia i wartości, co stanowi źródło wspólnoty na płaszczyźnie duchowej i moralnej: ‘Społeczność zatem ludzka [...] jest przede wszystkim wartością duchową. Dzięki niej ludzie, współdziałając ze światłem prawdy, przekazują sobie wzajemnie swą wiedzę, mogą bronić swych praw i wypełniać obowiązki, otrzymują zachętę do starania się o dobra duchowe, słusznie cieszą się wspólnie z każdej rzeczy pięknej, bez względu na jej rodzaj, stale pragnąc przekazywać innym to, co w nich jest najlepsze, starają się usilnie przyswajać sobie duchowe wartości

⁵⁶ Por. J. Szulist, *W Bogu początek. Reinterpretacja koncepcji pokoju bł. Jana XXIII w nauczaniu społecznym Benedykta XVI*, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2013, s. 74–75.

Współcześnie suwerenność w zakresie całościowości oraz samowładności jest ograniczona za sprawą umów międzynarodowych oraz istniejących na ich podstawie bloków czy grup państw, konsolidujących interesy wybranego regionu świata.

⁵⁷ Por. KKK 1901.

⁵⁸ Por. *Niepodległość*, w: *Słownik Języka Polskiego*, red. M. Szymczak, PWN, Warszawa 1979, t. II, s. 348.

⁵⁹ Por. K. Bobrowski, *Prawo do samostanowienia narodów w prawie międzynarodowym – aktualna wykładnia*, „Krytyka Prawa”, t. 7, s. 34–35.

⁶⁰ Por. J. Szulist, dz. cyt., s. 76.

⁶¹ Por. K. Bobrowski, dz. cyt., s. 36–37.

posiadane przez innych”⁶². Istotowe znaczenie wartości duchowych w życiu narodu jako formy odniesień społecznych jest możliwe z uwagi na specyfikę natury człowieka. Norbert Wons, powołując się na refleksje autorstwa Henryka Skorowskiego, zwraca uwagę na prawidłowość, iż genezy narodu nie sposób określić bez uwzględnienia znaczenia człowieka jako osoby, powołanego do rozwoju właśnie przy pomocy wspólnot naturalnych⁶³. Działalność ludzka przyczynia się więc zasadniczo do porządkowania świata, by służył coraz bardziej wyrażaniu geniuszu człowieka⁶⁴. Zachowanie niepodległości w aspekcie narodu dotyczy nie tylko zagwarantowania godności osobowej⁶⁵ i praw każdego obywatela⁶⁶, ile w pewnej mierze jest związane z wolnościami przysługującymi każdemu. Istotna jest przy tym konieczność zagwarantowania praw narodów, które to prawa są przedmiotem analiz chociażby etyki społecznej⁶⁷. W ramach katalogu praw narodu wskazuje się na kilka znamienych norm, w odniesieniu do których zawsze pierwotną formą ich stosowania jest sposób funkcjonowania jednostki. Pierwsze z wymienionych praw stanowi prawo do istnienia. Państwa silniejsze lub organizacje międzynarodowe nie mają żadnych uprawnień, by odmawiać istnienia słabszym narodom⁶⁸ lub wspólnotom w niewolniczy sposób zależnym od siebie⁶⁹. Eksterminowanie narodów, przykładowo w formie totalitaryzmów dwudziestowiecznych, jest jedną z największych dziejowych niesprawiedliwości⁷⁰. Kolejne prawo narodów wyraża się w „prawie do samostanowienia i niepodległości”. W ramach nauczania społecznego Kościoła zgłaszany jest postulat, by każdy z narodów był jednocześnie państwem. Realia społeczne i polityczne powodują jednak, iż istnieje wiele państw wielonarodowych, urzeczywistniających ideę pokoju⁷¹. Współbytowanie wielu wspólnot narodowych w jednym organizmie państwowym winno dokonywać się przy zachowaniu zasady równości, nie tylko w zakresie własnej tożsamości⁷², ale także równości w zakresie odpowiedzialności za państwo w stosunku do innych

⁶² PT 36, cyt. za: KNSK 386.

⁶³ Por. za: N. Wons, *Wspólnoty narodu i mniejszości narodowej*, w: *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia społecznego i politycznego*, red. S. Fel, J. Kupny, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2007, s. 119.

⁶⁴ Por. M. Drygiel, *Etyka społeczna w stosunkach międzynarodowych*, „Doctrina. Studia Socjologiczno-Polityczne”, 7/2010, s. 40–41.

⁶⁵ Por. J. Kupny, dz. cyt., s. 80–81.

⁶⁶ Por. H. Skorowski, *Problematyka praw człowieka*, Wydawnictwo ATK, Warszawa 1996, s. 22–25.

⁶⁷ Por. M. Drygiel, dz. cyt., s. 38–39.

⁶⁸ Por. N. Wons, dz. cyt., s. 120–121.

⁶⁹ Por. K. Bobrowski, dz. cyt., s. 39.

⁷⁰ Por. E. Janicka, *Pamięć przyswojona. Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka*, SLH 3/4 (2014/2015), s. 152.

⁷¹ Por. N. Wons, dz. cyt., s. 121–122.

⁷² Por. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008, s. 154.

narodów⁷³. Następnym prawem jest prawo narodu do „własnej kultury i języka”⁷⁴. Kultura z założenia ma charakter aksjologiczny. Wyraża się w wartościach, normach, zasadach kultywowanych w danej społeczności⁷⁵, przekazywanych kolejnym pokoleniom. Kultura decyduje o prawdziwym bogactwie narodu. Język jest składową kultury, podobnie jak obyczaje czy historia⁷⁶. Wspólna kultura stanowi bez wątpienia czynnik konsolidujący wspólnotę, wyrażając przy tym zasadę pokoju⁷⁷. Ostatnim prawem narodu jest „prawo do integralnego rozwoju”⁷⁸. Każda wspólnota posiada prawo do rozwoju w pełnym zakresie działalności poszczególnych jednostek. Prawo do rozwoju dotyczy stopnia, w jakim poszczególne wartości kultywowane w narodzie (a wyrażające troskę o osobę) znajdują odzwierciedlenie w sferze społecznej, politycznej czy gospodarczej⁷⁹. Każda działalność wspólnot jest w istocie ukonkretnianiem pewnego katalogu wartości, ugruntowanych na naturze osobowej jednostki⁸⁰.

Kolejną kwestią, ukazującą znaczenie niepodległości dla pokoju, jest władza. W dokumentach Kościoła pojawia się dość jednoznaczne sformułowanie, iż każda społeczność domaga się istnienia władzy. W *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, jak też w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* znajduje się odniesienie do tego samego fragmentu encykliki *Pacem in terris* Jana XXIII, eksponującego naturalny charakter władzy w społeczeństwie (nade wszystko w wspólnotach politycznych): „Ponieważ bowiem Bóg stworzył ludzi jako istoty z natury swej społeczne, żadna społeczność ‘nie może istnieć, jeśli w niej ktoś jeden nie posiada władzy zwierzchniej i nie nakłania skutecznie jednostek do działania na rzecz wspólnego celu, dlatego polityczna społeczność ludzka musi mieć władzę, która sprawuje w niej rządy. Dlatego władza ta, podobnie jak i społeczność, z natury swej pochodzi od samego Boga – Stwórcy”⁸¹. Istnienie władzy jawi się jako pewna konieczność w funkcjonowaniu społeczeństw⁸². Element władzy jest również wpisany w porządek stworzenia⁸³. Realizacja dobra wspólnego⁸⁴ lub kształtowanie

⁷³ Por. KDK 75.

⁷⁴ Por. N. Wons, dz. cyt., s. 122.

⁷⁵ Por. B. Szacka, dz. cyt., s. 82–85.

⁷⁶ Por. A. Szpociński, *Antoniny Kłoskowskiej koncepcja kultury narodowej jako źródła inspiracji*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. LV, nr 2–3, 2011, s. 76.

⁷⁷ Por. W. Kawecki, *Ład moralny a pokój światowy*, „Symposium”, R. XVII (2013), nr 1 (24), s. 75–76.

⁷⁸ Por. N. Wons, dz. cyt., s. 123.

⁷⁹ Por. tamże.

⁸⁰ Por. PT 9.

⁸¹ PT 46; KKK 1897; KNSK 393.

⁸² Por. J. Szulist, dz. cyt., s. 73.

⁸³ Por. KKK 1899.

⁸⁴ Por. A. Młynarska-Sobaczewska, *Dobro wspólne jako kategoria normatywna*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, 69/2009, s. 63–64.

solidarnych więzi⁸⁵ staje się znacznie skuteczniejsze w sytuacji, gdy we wspólnocie zaistniały uznane autorytety, koncentrujące wokół siebie obywateli (pojedynczo lub zrzeszonych w grupach)⁸⁶. Władza, bez względu na jej kształt, winna cechować się suwerennością i posiadać cechy niepodległości. Ów wymiar niezależności zachodzi na różnych poziomach. Struktury wewnętrzpaństwowe funkcjonują sprawnie wówczas, gdy każda z instytucji ma zapewnioną możliwość służenia w sposób nieskrępowany dobru wspólnemu, szanując wolność innych i uznając przyjmowany porządek aksjonormatywny⁸⁷. Troska o rozwój obywateli dotyczy zarówno państwa jako pewnej całości⁸⁸, jak też poszczególnych władz (np. w ramach trójpodziału władz)⁸⁹, co kształtuje korzystne uwarunkowania dla bytu obywateli. Suwerenność – przy stałym odniesieniu do dobra – winna jednak cechować nie tylko tzw. aparat władzy. Prawo do decydowania o sobie ma także wyznaczać etos obywateli. *Katechizm Kościoła Katolickiego* stwierdza zachowanie prawowitości moralnej władzy jedynie przy uwzględnieniu wolności i świadomości obywateli: „Władza nie otrzymuje prawowitości moralnej sama z siebie. Nie powinna być sprawowana w sposób despotyczny, lecz działać na rzecz dobra wspólnego jako ‘siła moralna, oparta na wolności i świadoma ciężaru przyjętego obowiązku’”⁹⁰. Suwerenność wspólnot jak i samodecydowanie jednostkowe nie są jednak wartościami samymi w sobie. W ramach tradycji chrześcijańskiej zgłaszany jest postulat władzy moralnej, realizowanej w ramach systemu wartości i zasad, dla których podstawą jest nienaruszalność osoby w zakresie godności i praw człowieka⁹¹. Realizowanie postulatów władzy wyraża się jednak nie tylko w zachowaniu pewnego porządku, w sensie pasywności czy statycznego układu odniesień. Władza powinna natomiast „popierać wartości ludzkie i moralne”. Kluczowe jest zatem rozpowszechnianie pewnej kultury personalistycznej, dzięki której wszelka władza może tylko zyskiwać na swoim autorytecie⁹². Zachowanie porządku społecznego, ugruntowanego na godności osobowej i prawach człowieka, ukazuje organiczny związek pomiędzy władzą a sprawiedliwością. W opinii Benedykta XVI ogólnym celem działalności politycznej jest urzeczywistnienie pewnego ładu prawnego, który determinuje proces doskonalenia jednostkowego

⁸⁵ Por. J. Kupny, dz. cyt., s. 86–87.

⁸⁶ Por. KKK 1900.

⁸⁷ Por. A. Młynarska-Sobaczewska, dz. cyt., s. 63.

⁸⁸ Por. KDK 27.

⁸⁹ Por. T. Bekrycht, *Kryzys idei trójpodziału władz. Kilka uwag na tle współczesnego sporu o Trybunał Konstytucyjny w Polsce – perspektywa filozoficzno-prawna*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. CIV/2017, s. 15–16.

⁹⁰ KKK 1902.

⁹¹ Por. KNSK 396.

⁹² Por. tamże, 397.

i społecznego⁹³, mając za kryterium skalę partycypowania w Bożym życiu i w Bożym prawie⁹⁴. Wierność obiektywnemu porządkowi moralnemu stanowi również skuteczną zaporę przed relatywizowaniem władzy i instytucji państwa z uwagi na egoistyczne, a ściślej – indywidualne przesłanki⁹⁵.

Współczesne państwa nie egzystują samodzielnie, a ściślej – nie funkcjonują jako wyizolowane podmioty. Elementem współczesnej rzeczywistości jest współzależność państw, oczywiście przy zachowaniu niepodległości i suwerenności poszczególnych wspólnot politycznych. Jan XXIII następująco charakteryzował ową współzależność w encyklice *Pacem in terris*: „(...) sytuacja gospodarcza jednych krajów zaczyna zależeć coraz bardziej od sytuacji gospodarczej innych, i to tak dalece, że narody zaczynają stopniowo tworzyć między sobą wspólnoty gospodarcze, z połączenia zaś między nimi powstaje jakby jakiś ogólnosiwiatowy ustrój gospodarczy. A wreszcie postęp społeczny, ład, bezpieczeństwo i pokój w każdym państwie są z konieczności związane z tymi samymi zjawiskami w innych państwach”⁹⁶. Zależności natury gospodarczej w sposób najbardziej widoczny wskazują na specyfikę zależności pomiędzy państwami⁹⁷. Na kanwie tychże stosunków są niekiedy budowane zależności natury politycznej⁹⁸. Specyfika współczesnych odniesień międzypaństwowych sprawia, iż nie sposób oddzielić polityki od gospodarki, co akcentował papież Franciszek w encyklice *Laudato si*⁹⁹. Współpraca pojedynczych państw, przebiegająca z uwzględnieniem dobra wspólnego, jest formą urzeczywistniania zasady pokoju. W ten sposób również więzi społeczne są kształtowane według zasady solidarności¹⁰⁰, która posiada swoje źródło w miłości chrześcijańskiej¹⁰¹. Wszelkie zależności między państwami, znajdujące odzwierciedlenie w kreowaniu pewnej kultury, sprzyjają stabilnemu porządkowi w tym zakresie, w jakim gwarantują wolność każdego narodu, a także fundamentalne prawa jednostek i grup, w tym nade wszystko narodu. „Wzajemne stosunki między państwami powinny ponadto układać się zgodnie z zasadą wolności. (...) Wszystkie natomiast państwa winny nieść innym pomoc w dochodzeniu do coraz pełniejszej świadomości ich obowiązków w podejmowaniu nowych i pożytecznych poczynań oraz w samodzielnym wysiłku przyczyniania się we

⁹³ Por. Benedykt XVI, *Przemówienie w Bundestagu*, w: J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Uwolnić wolność. Wiara a polityka w trzecim tysiącleciu*, red. P. Azzaro, C. Grandos, KUL, Lublin 2018, t. 5, s. 134.

⁹⁴ Por. J. Buxakowski, dz. cyt., s. 167–168.

⁹⁵ M. Drygiel, dz. cyt., s. 38–39

⁹⁶ PT 130.

⁹⁷ Por. A. Nitzke, *W kierunku nowej Europejskiej Polityki Sąsiedztwa Unii Europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, 10/2016, s. 382–383.

⁹⁸ Por. PT 98.

⁹⁹ Por. LSi 196–198.

¹⁰⁰ Por. SRS 39.

¹⁰¹ Por. DCE 28.

wszystkich dziedzinach do ich własnego rozwoju”¹⁰². Relacje między państwami sprzyjają postępowi społecznemu skorelowanemu z gospodarką, czyniąc z pokoju – opartego na niepodległości poszczególnych wspólnot politycznych – zasadę powszechnie obowiązującą w świecie.

ZAKOŃCZENIE

Niepodległość stanowi bezsprzeczny warunek pokoju. Podmiotowość państwa jest ukonstytuowana na podmiotowości narodu, która z kolei wynika z wolności poszczególnych obywateli, będących członkami danej wspólnoty politycznej. Zdolność do decydowania o sobie na kanwie tradycji, aktualnych uwarunkowań, czy też w obliczu planów na przyszłość, nie może być skrajnie subiektywna, podporządkowana jedynie interesowi indywidualnemu. Taki stan rzeczy jest najczęściej zarzewiem konfliktów albo promuje niewolnicze stosunki między państwami, gdzie silniejsza grupa zyskuje zupełną dominację nad słabszą, dopuszczając do traktowania innych jak przedmiotów wyzbytych wolności. W ramach wspólnot politycznych, które są niepodległe jako państwa, konieczna jest więc wolność odpowiedzialna i uwzględniająca obiektywny porządek moralny. Solidarne odniesienia podmiotowych wspólnot determinują integralny rozwój, którego wyznacznikiem jest powszechne zachowanie godności osobowej i praw człowieka. Niepodległość, która wprost determinuje pokój, jest oparta na dwóch elementach państwa. Pierwszy z tychże elementów stanowi naród. W nauczaniu społecznym Kościoła podkreślana jest konieczność zachowania praw narodów, stymulująca stabilny porządek w ramach społeczności światowej. Wyróżniane są następujące tego typu normy, a mianowicie: prawo do istnienia narodu, prawo do samostanowienia i niepodległości, prawo do własnej kultury i języka oraz prawo do integralnego rozwoju. Zachowanie praw narodu jest jednocześnie wyrazem troski o wymiar duchowy państwa, dynamizujący odniesienia między jednostkami i grupami. Drugi z elementów, determinujących pokój, przy zachowaniu niepodległości państw, stanowi władza. W nauczaniu społecznym Kościoła podkreśla się nieodzowność władzy dla sprawnego funkcjonowania wspólnot, ukierunkowanych na dobro wspólne. Suwerenna władza wydaje prawa, nakłada zobowiązania na obywateli, mając na uwadze nade wszystko ich dobro, a ściślej – rozwój zarówno w aspekcie materialnym, jak i moralnym, poprzez coraz pełniejsze realizowanie zasad życia społecznego, wyrażających nadrzędną troskę o osobę. Uznanie podmiotowości państw w kontekście stosunków międzynarodowych sprzyja urzeczywistnieniu zasady pokoju w świecie, obejmującej cały rodzaj ludzki w przeróżnych formach ustrojowych.

¹⁰² PT 120.

Bibliografia

Bachanek G., *Znaczenie prawdy o stworzeniu w ujęciu Josepha Ratzingera*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXII/1/2009, s. 233–244.

Barańska E., *Moralność w polityce: rozważania w kontekście teorii polityki Hannah Arendt*, „Teki Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych” 2008, s. 41–56.

Barska J., *Mózg, zmysły i kody kulturowe. Wprowadzenie*, w: *Percepcja kultury – kultura percepcji*, red. J. Barska, E. Twardoch, Kraków 2013, s. 9–20.

Bekrycht T., *Kryzys idei trójpodziału władz. Kilka uwag na tle współczesnego sporu o Trybunał Konstytucyjny w Polsce – perspektywa filozoficznoprawna*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. CIV/2017, s. 11–26.

Benedykt XVI, *Encyklika „Deus caritas est”*, Editrice Vaticana, Watykan 2005.

Benedykt XVI, *Przemówienie w Bundestagu*, w: J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Uwolnić wolność. Wiara a polityka w trzecim tysiącleciu*, red. P. Azzaro, C. Grandos, KUL, Lublin 2018, t. 5, s. 133–140.

Bobrowski K., *Prawo do samostanowienia narodów w prawie międzynarodowym – aktualna wykładnia*, „Krytyka Prawa”, t. 7, s. 23–49.

Brodziak Ł., *Podmiotowość i tożsamość jako źródła obywatelskości*, „Filozoficzne Aspekty Genezy” 2016, t. 16, s. 245–264.

Buxakowski J., *Teologia prawd wiary. Łaska Ducha Świętego i człowiek*, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2007.

Chinciński T., *Niemiecka okupacja w Polsce 1939–1945. Stan i kierunki badań*, „Colloquium Wydziału Nauk Społecznych i Historycznych. Kwartalnik”, 3/2013, s. 7–24.

Drygiel M., *Etyka społeczna w stosunkach międzynarodowych*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne”, 7/2010, s. 37–53.

Dylus A., *Kościół i wspólnota polityczna: refleksje posoborowe*, „Chrześcijaństwo-Świat-Polityka”, nr 1, 13, s. 21–25.

Franciszek, *Encyklika „Laudato si”*, Editrice Vaticana, Watykan 2015.

Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor hominis”*, Editrice Vaticana, Watykan 1979.

Jan Paweł II, *Encyklika „Sollicitudo rei socialis”*, Editrice Vaticana, Watykan 1987.

Jan XXIII, *Encyklika „Pacem in terris”*, Editrice Vaticana, Watykan 1963.

Janicka E., *Pamięć przyswojona. Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka*, SLH 3/4 (2014/2015), s. 148–227.

Kaczmarczyk Ł., *Tożsamość i kultura w Unii Europejskiej w świetle zasady jedności w różnorodności*, „Kultura – Media – Teologia” 2011, nr 7, s. 25–39.

Katechizm Kościoła Katolickiego, Pallottinum, Poznań 2009.

Kawecki W., *Ład moralny a pokój światowy*, „Sympozjum”, R. XVII (2013), nr 1 (24), s. 73–93.

Kleszcz R., *Co to znaczy „sprawiedliwość”?*, „Filozofia Nauki” 7/1/2 (1999), s. 31–41.

Konstytucja dogmatyczna o objawieniu Bożym „Dei verbum”, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań 2002, s. 350–363.

Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań 2002, s. 526–606.

Kowalczyk S., *Czym jest panteizm?*, „Collectanea Theologica” 47(1977), f. 1, s. 65–81.

Królikowski J., *Wolność, władza i wspólnota w świetle nauczania II Soboru Watykańskiego*, „Studia Socialia Cracoviensia” 6(2014), nr 2, s. 149–161.

Kupny J., *Podstawowe zasady życia społecznego*, w: *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia społecznego i politycznego*, red. S. Fel, J. Kupny, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2007, s. 76–87.

Majka J., *Etyka społeczna i polityczna*, ODiSS, Warszawa 1993.

Młynarska-Sobaczewska A., *Dobro wspólne jako kategoria normatywna*, „Acta Universitatis Lodziensis”, 69/2009, s. 61–72.

Niepodległość, w: *Słownik Języka Polskiego*, red. M. Szymczak, PWN, Warszawa 1979, t. II, s. 348.

Nikitorowicz J., *Typy tożsamości człowieka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, „Chowanna” 2003, t. I, s. 50–66.

Nitszke A., *W kierunku nowej Europejskiej Polityki Sąsiedztwa Unii Europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, 10/2016, s. 381–396.

Noszczyk G., *Państwo*, w: *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, red. A. Zwoliński, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2003, s. 340–345.

Ostrowska U., *Dyskurs w edukacji akademickiej*, „Przegląd Pedagogiczny” 1/2011, s. 258–266.

Papieska Rada „Iustitia et Pax”, *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2005.

Paweł VI, *Encyklika „Populorum progressio”*, Editrice Vaticana, Watykan 1967.

Robek E., *Powołanie chrześcijanina do modlitwy nieustannej w życiu codziennym*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, R. IV, 2005, nr 2, s. 170–18.

Rozen B., *W kierunku integralnego rozwoju człowieka*, „Pedagogia Christiana” 2 (20)2007, s. 9–24.

Siemianowski A., *Wolność a prawda*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 29 (1996), s. 156–159.

Sierechan P., *Polska pod zaborami*, w: <https://polskiedzieje.pl/polska-pod-zaborami/polska-pod-zaborami.html> (10.10.2018).

Skorowski H., *Problematyka praw człowieka*, Wydawnictwo ATK, Warszawa 1996.

Sławiński H., *Wychowanie w rodzinie do słuchania Słowa Bożego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, R. LXII (2009), nr 1, s. 39–51.

Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.

Szpociński A., *Antoniny Kłoskowskiej koncepcja kultury narodowej jako źródła inspiracji*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. LV, nr 2–3, 2011, s. 73–83.

Szulist J., *W Bogu początek. Reinterpretacja koncepcji pokoju bł. Jana XXIII w nauczaniu społecznym Benedykta XVI*, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2013.

Ślipko T., *Wolność w liberalizmie a prawda o wolności*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2008, vol. 11, nr 1, s. 15–22.

Wielecki K., *Krótki wykład o podmiotowości*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(29)/2014, s. 86–95.

Wons N., *Wspólnoty narodu i mniejszości narodowej*, w: *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia społecznego i politycznego*, red. S. Fel, J. Kupny, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2007, s. 108–146.

Wrzeszczak S., *Rozum i wiara w instrukcji „Dignitatis personae”*. *Przyczynek ontologiczny do teorii prawa naturalnego*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXII/1/2009, s. 163–174.